

MAKTAB O'QUVCHILARIDA DEVIANT XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: MOTIVATSION OMILLAR VA IJTIMOY TA'SIRLARNI TAHLIL QILISH

Mamajanova N.N.

Amaliy psixolog, Andijon shahar

31-umumiy o'rta ta'lim maktabi, +998995393827

Annotatsiya. Maqolada shaxsning faol shakllanishi, ijtimoiylashuvi va jamiyat me'yorlariga moslashuvi sodir bo'ladigan ontogeneznining muhim davri - o'smirlik davrida maktab o'quvchilarida deviant xulq-atvorning psixologik va ijtimoiy determinantlari tahlil qilingan. O'qitish va atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlar jarayonida o'smirlarda ijtimoiy kutilmalarga mos kelmaydigan xatti-harakat shakllari namoyon bo'lishi mumkin - passiv qarshilik ko'rsatishdan (o'quv topshiriqlarini e'tiborsiz qoldirish) agressiya, aldash va intizomni buzishgacha. Psixologik mexanizmlar, motivatsion jihatlar va ijtimoiy ta'sirlar, shuningdek, psixoprofilaktika va deviant xulq-atvorni tuzatish usullariga alohida e'tibor qaratilgan. Ishda og'ishlarning sabablari, ularning tasnifi va og'ishlarning shakllanishiga hissa qo'shadigan asosiy omillar batafsil ko'rib chiqilgan. Empirik tadqiqotlar ichki va tashqi omillarning o'zaro bog'liqligini aniqlaydi, bu esa samarali psixologik-pedagogik profilaktika choralari ishlab chiqishga imkon beradi. Maqolada o'smirlar rivojlanishining motivatsion, ijtimoiy va hissiy jihatlarini hisobga olgan holda deviant xulq-atvorni o'rganishga kompleks yondashuv zarurligi asoslangan va ushbu hodisaning ilmiy izohlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Maktab, o'smirlar, psixologiya, ta'sir omillari, xulq atvor.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ: АНАЛИЗ МОТИВАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ И СОЦИАЛЬНЫХ ВЛИЯНИЙ

Мамажанова Н.Н.

Практический психолог, средняя общеобразовательная

школа No 31 города Андижан, +998995393827

Аннотация. В статье анализируются психологические и социальные детерминанты девиантного поведения у школьников в подростковом возрасте — критическом периоде онтогенеза, когда происходит активное формирование личности, социализация и адаптация к общественным нормам. В процессе обучения и взаимодействия с окружающими у подростков могут проявляться формы поведения, не соответствующие социальным ожиданиям, — от

пассивного сопротивления (игнорирование учебных заданий) до агрессии, обмана и нарушения дисциплины. Особое внимание уделяется психологическим механизмам, мотивационным аспектам и социальным влияниям, а также методам психопрофилактики и коррекции отклоняющегося поведения. В работе подробно рассматриваются причины девиаций, их классификация и ключевые детерминанты, способствующие формированию отклонений. Эмпирические исследования выявляют взаимосвязь внутренних и внешних факторов, что позволяет разрабатывать эффективные психолого-педагогические меры профилактики. Статья обосновывает необходимость комплексного подхода к изучению девиантного поведения, учитывающего мотивационные, социальные и эмоциональные аспекты развития подростков, и предлагает научные объяснения данного феномена.

Ключевые слова: Школа, подростки, психология, факторы влияния, поведение.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF DEVIANT
BEHAVIOR IN SCHOOL STUDENTS: ANALYSIS OF
MOTIVATIONAL FACTORS AND SOCIAL INFLUENCES

Mamajanova N.N.

Practical Psychologist, Andijan city, No.
31 Secondary School, +998995393827

Annotation. The article analyzes the psychological and social determinants of deviant behavior in schoolchildren during adolescence - a critical period of ontogenesis, when active personality formation, socialization, and adaptation to social norms occur. In the process of learning and interaction with others, adolescents may exhibit behaviors that do not meet social expectations - from passive resistance (ignoring educational tasks) to aggression, deception, and disciplinary violations. Special attention is paid to psychological mechanisms, motivational aspects, and social influences, as well as methods of psychoprophylaxis and correction of deviant behavior. The work examines in detail the causes of deviations, their classification, and the key determinants contributing to the formation of deviations. Empirical research reveals the relationship between internal and external factors, which allows for the development of effective psychological and pedagogical preventive measures. The article substantiates the need for a comprehensive approach to studying deviant behavior, taking into account the motivational, social, and emotional aspects of adolescent development, and offers scientific explanations for this phenomenon.

Keywords: School, adolescents, psychology, influencing factors, behavior.

Kirish. Maktab davri ontogenez bosqichi bo'lib, shaxsning jadal shakllanishi, ijtimoiylashuvi, jamiyat me'yorlari va talablariga moslashuvi bilan tavsiflanadi. Ta'lim olish va atrofdagilar bilan muloqot jarayonida bolalar va o'smirlarda ijtimoiy kutilmalarga mos kelmaydigan, kattalar va tengdoshlari tomonidan qoralanadigan xulq-atvor shakllari namoyon bo'lishi mumkin. Bunday xatti-harakatlar passiv qarshilik ko'rsatishdan (masalan, o'quv topshiriqlarini e'tiborsiz qoldirish) faol buzg'unchi harakatlargacha (tajovuzkorlik, aldash, intizomni buzish) bo'lishi mumkin. O'smirlarda salbiy tomonlarga yetiklanishiga ta'sir qiluvchi sabablarning uchta guruhi: Biologik omillar: irsiyat, asab tizimining xususiyatlari, gormonal o'zgarishlar, tajovuzkorlik, impulsivlik yoki qaramlikka genetik moyillik. Psixologik omillar: shaxsiy xususiyatlar (o'zini past baholash, xavotirlanish, tavakkalchilikka moyillik), kognitiv buzilishlar, psixologik jarohatlar, stressni boshqara olmaslik. Ijtimoiy omillar: oila, tengdoshlar, maktab, submadaniyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy maqom, madaniy me'yorlar va qadriyatlarning ta'siri[6]. Tadqiqotda ta'kidlanganidek, "deviant xulq-atvorning psixologik mexanizmlari, motivatsion jihatlar, ijtimoiy ta'sirlari, shuningdek, o'smirlarda deviant xulq-atvorni psixoprofilaktika va korreksiya qilish usullari ko'rib chiqilgan[3]. Qo'llanmada bolalar va o'smirlarda deviant xulq-atvorning paydo bo'lish sabablari batafsil tahlil qilingan, uning asosiy turlari tasniflangan, shuningdek, og'ishgan xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy ijtimoiy va psixologik determinantlar ajratib ko'rsatilgan. Deviatziyalarning oldini olish, jumladan, voyaga yetmaganlar xulqidagi og'ishlarni tuzatish va oldini olishga qaratilgan psixologik-pedagogik chora-tadbirlarni ishlab chiqish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda[5].

O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari: o'ziga xoslik inqirozi, mustaqillikni izlash, hissiy o'zgaruvchanlik, kattalar bilan ziddiyatlar. Deviant xulq-atvorning xavf omillari: ichki (o'zini past baholash, impulsivlik) va tashqi (asotsial guruhlarining ta'siri, oilaviy disfunktsiya). Motivatsion jihatlar: tan olinishga intilish, norozilik bildirish, yangi his-tuyg'ularni izlash, muvaffaqiyatsizlikdan qochish. Ijtimoiy jihatlar: oila, maktab, tengdoshlar, madaniy va submadaniy me'yorlarning ta'siri[2]. Salbiy xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy mexanizmlari, xususan, tengdoshlar guruhi, oila va jamiyatning o'smirlar motivatsiyasi va xulq-atvoriga ta'siri, o'smirlik davrida og'ishlarning paydo bo'lishiga olib keladigan asosiy omillarni aniqlash imkonini beradi[1].

Bunday ko'rinishlarning sabablarini tushunish uchun ularni motivatsiya, ijtimoiy o'rganish, kognitiv va hissiy rivojlanishning psixologik nazariyalari nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak. Ushbu maqola maktab o'quvchilarining deviant xulq-atvorini belgilovchi asosiy omillarni tahlil qilishga bag'ishlangan va ushbu hodisalarning ilmiy izohlarini taklif etadi. Dissertatsiyada o'smirlarda deviant xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi psixologik omillar, jumladan, motivatsion jihatlar, shuningdek, ijtimoiy

ta'sirlar atroflicha tadqiq etilgan; deviant xulq-atvorning ichki va tashqi determinantlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlovchi empirik tadqiqot natijalari tahliliga alohida e'tibor qaratilgan[□7]. Maqolada deviant xulq-atvorning motivatsion jihatlari, og'ishlarning shakllanishida ijtimoiy muhit, oila va maktabning roli tahlil qilingan. Empirik tadqiqot ma'lumotlari keltirilgan[□4].

1. E'tibor va ijtimoiy tan olinishga bo'lgan ehtiyoj

Nazariy asoslash

O'z taqdirini o'zi belgilash nazariyasiga ko'ra, tan olinish va mansublikka bo'lgan ehtiyoj insonning asosiy psixologik ehtiyojlaridan biridir[□8]. Maktab yoshida, o'z-o'zini baholash va ijtimoiy maqom shakllanayotgan davrda, bolalar atrofdegilar oldida o'zlarining ahamiyatini tasdiqlashga intiladilar. Agar o'zini namoyon qilishning ijobiy shakllari (o'qishdagi, ijoddagi, sportdagi muvaffaqiyatlar) mavjud bo'lmasa yoki yetarlicha qadrlanmasa, bola e'tiborni jalb qilishning salbiy usullariga murojaat qilishi mumkin.

Ko'rinishlar

- Namoyishkorona xatti-harakatlar: Nizolarni keltirib chiqarish, tartib-intizomni buzish, g'alati xatti-harakatlar.
- Manipulyativ xatti-harakatlar: Kattalardan hissiy javob olish uchun yolg'on yoki kasallik simulyatsiyasidan foydalanish.

Psixologik mexanizmlar

- Mustahkamlash: Agar salbiy xatti-harakat kerakli reaksiyaga olib kelsa (masalan, o'qituvchi yoki ota-onalar ko'proq e'tibor bera boshlasa), u mustahkamlanadi.
- Kognitiv dissonans: Bola o'z harakatlarini oqlashi mumkin, aks holda uni payqashmaydi deb o'zini ishontiradi.

Tavsiyalar

- Ijobiy qo'llab-quvvatlash: Bolaning muvaffaqiyatlari va yutuqlariga, hatto ahamiyatsiz bo'lsa ham, e'tibor qaratish.
- O'zini namoyon qilishning muqobil shakllari: Bola o'z iste'dodini namoyish etishi mumkin bo'lgan loyihalarda (teatr, sport, fan) ishtirok etishni taklif qilish.

2. Tengdoshlar guruhining ta'siri va konformlik

Nazariy asoslash

Ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Bandura, 1977) shuni ta'kidlaydiki, shaxsning xulq-atvori boshqa odamlarni, ayniqsa, muhim shaxslarni (ota-onalar, tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari xodimlari) kuzatish ta'sirida shakllanadi. O'smirlik davrida tengdoshlar guruhi referent bo'lib qoladi va uning me'yorlariga mos kelishga intilish deviant xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin.

Namoyon bo'lish

- Konform xulq-atvor: O'smir shaxsiy e'tiqodiga zid bo'lsa ham, guruh harakatlarini takrorlaydi (masalan, chekish, yolg'on gapirish, bezorilik).

- Ijtimoiy rad etilish qo'rquvi: Guruhdan chetlatilish qo'rquvi jamiyat tomonidan qoralanadigan xatti-harakatlarga undashi mumkin.

Psixologik mexanizmlar

- Ijtimoiy yordam: Tengdoshlari oldida o'smir ko'proq xavfli xatti-harakatlarni namoyish etishi mumkin.

- Kognitiv dissonatsiya: Shaxsiy qadriyatlar va guruh tomonidan belgilangan xatti-harakatlar o'rtasidagi ichki ziddiyat ratsionalizatsiyaga olib kelishi mumkin ("Hamma shunday qiladi, nega men bunday qilmayman?").

Tavsiyalar

- Tanqidiy fikrlashni shakllantirish: O'smir bilan shaxsiy mas'uliyat tushunchasi va konform xulq-atvorning oqibatlarini muhokama qilish.

- Bosimga qarshilik ko'rsatish ko'nikmalarini rivojlantirish: O'z fikrini himoya qilishni va uning tamoyillariga zid bo'lgan vaziyatlarda "yo'q" deyishni o'rgatish.

3. O'z-o'zini past baholash va muvaffaqiyatsizlikdan qochish

Nazariy asoslash

Himoya mexanizmlari nazariyasi (Freyd, Anna Freyd) shuni tushuntiradiki, shaxs o'zini past baholashi va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqishi bilan qochish xatti-harakatlariga murojaat qilishi mumkin. Maktab sharoitida bu o'quv topshiriqlaridan qochish, ko'chirib yozish yoki aldashda namoyon bo'ladi.

Namoyon bo'lish

- Kechiktirish: Bajara olmaslikdan qo'rqib, vazifalarni keyinga qoldirish.

- Akademik yolg'on: Ko'chirib yozish, plagiat, soxta baholar.

Psixologik mexanizmlar

- O'z-o'zidan amalga oshadigan bashoratlar: O'zining qobiliyatsizligiga ishongan bola haqiqatan ham past natijalarni ko'rsatadi.

- Himoyalovchi yolg'on: Yolg'on haqiqiy yoki soxta muvaffaqiyatsizliklar uchun sharmandalik yoki jazodan qochish usuli sifatida.

Tavsiyalar

- O'z-o'ziga haqqoniy baho berishni shakllantirish: Bolaga erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni belgilash va o'z muvaffaqiyatlarini tahlil qilishga yordam berish.

- Muvaffaqiyatsizlik holatlarida qo'llab-quvvatlash: Xatolarni o'z muvaffaqiyatsizligining isboti emas, balki o'rganishning bir qismi sifatida qabul qilishni o'rgatish.

4. Avtoritetga qarshi norozilik va avtonomiya izlash

Nazariy asoslash

Erik Erikson o'zining psixologik-ijtimoiy rivojlanish nazariyasida o'smirlik davrini shaxsiyatning shakllanish bosqichi sifatida ajratib ko'rsatadi, bu ko'pincha

obro'li shaxslar (ota-onalar, o'qituvchilar) bilan ziddiyatlar bilan birga keladi. Norozilik xulq-atvori o'zini tasdiqlash va ruxsat etilgan chegaralarni tekshirish shakli bo'lishi mumkin.

Ko'rinishlar

Oppozitsion xatti-harakatlar: O'qituvchilar bilan tortishuvlar, qoidalarni e'tiborsiz qoldirish, namoyishkorona bo'ysunmaslik.

- Tizimga qarshi isyon: Maktab nizomini buzish, norozilik namoyishlarida qatnashish.

Psixologik mexanizmlar

- Mustaqillikka intilish: Mustaqillikka intilish kattalarning talablarini bajarishdan bosh tortish bilan ifodalanishi mumkin.

- Kognitiv ziddiyat: O'smir qoidalarni adolatsiz yoki majburiy deb hisoblashi mumkin, bu esa norozilik kayfiyatini kuchaytiradi.

Tavsiyalar

- Muloqot va ishtirok: O'smirlarga qoidalarni muhokama qilish va muqobil yechimlarni taklif qilish imkoniyatini berish.

- Ma'nolarni tushuntirish: Talablarni majburan emas, balki mantiqiy va zarurligini ko'rsatish.

5. Hissiy buzilishlar va stress

Nazariy asoslash

Stressning tranzaksion modeliga ko'ra (Lazarus & Folkman, 1984), hissiy zo'riqish shaxs vaziyatni tahdidli deb baholaganda va uning resurslari uni yengish uchun yetarli emas deb hisoblaganda yuzaga keladi. Surunkali stress agressiya, apatiya yoki ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi mumkin.

Ko'rinishlar

- Tajovuzkor xatti-harakatlar: G'azablanish, o'qituvchilar yoki tengdoshlar bilan ziddiyatlar.

- Qochadigan xatti-harakatlar: Tashlab ketish, virtual makon (kompyuter o'yinlari, ijtimoiy tarmoqlar) ga kirish.

Psixologik mexanizmlar

- Hissiyotlarni boshqarish: Salbiy his-tuyg'ularni boshqara olmaslik impulsiv harakatlarga olib keladi.

- Koping strategiyalari: Stressni yengishning nokonstruktiv usullari (masalan, qochish yoki tajovuzkorlik) muammoni yanada kuchaytiradi.

Tavsiyalar

- O'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish: Bo'shashish, nafas olish, vaqtni boshqarish usullari.

- Psixologik yordam: Zarur hollarda - maktab psixologi bilan ishlash yoki mutaxassis maslahati.

6. O‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining yetishmasligi va impulsivlik

Nazariy asoslash

Ijro etuvchi funksiyalar nazariyasi (Barkley, 1997) impulsiv xulq-atvorni impulslarni nazorat qilish, rejalashtirish va qaror qabul qilish uchun mas’ul bo‘lgan prefrontal korteksning yetilmaganligi bilan bog‘laydi. Bolalar va o‘smirlarda miyaning bu qismi hali rivojlanmagan bo‘ladi, bu esa o‘z-o‘zidan, o‘ylamasdan qilingan harakatlarga olib kelishi mumkin.

Ko‘rinishlar

- Tezkor reaksiyalar: Arzimas narsalar uchun janjallashadi, o‘qituvchilarning gapini bo‘ladi, o‘ylamasdan harakat qiladi.

- Diqqatning buzilishi: Darslarga diqqatini jamlay olmaydi, tez chalg‘iydi.

Psixologik mexanizmlar

- Kognitiv nazoratning yetilmaganligi: Impulsiv reaksiyalarni bostirishda qiyinchiliklar.

- Atrof-muhit ta’siri: Impulsivlik stressli yoki haddan tashqari yuklangan vaziyatlarda kuchayishi mumkin.

Tavsiyalar

- Ijro funksiyalarini mashq qilish: Diqqat, xotira va rejalashtirishni rivojlantirish uchun o‘yinlar va mashqlar.

- Muhitni tizimlashtirish: Aniq qoidalar, jadval, eslatmalar o‘z-o‘zini nazorat qilishning yetishmasligini bartaraf etishga yordam beradi.

7. Tashqi muhit ta’siri: oila, ommaviy axborot vositalari, jamiyat

Nazariy asoslash

Ijtimoiy-kognitiv nazariya (Bandura, 1986) xulq-atvor modellarni (ota-onalar, ommaviy axborot vositalari xodimlari, tengdoshlar) kuzatish ta’sirida shakllanishini ta’kidlaydi. Oilada yoki ommaviy axborot vositalarida namoyish etilgan tajovuzkorlik, zo‘ravonlik yoki g‘ayriijtimoiy xatti-harakatlar bola tomonidan me’yor sifatida qabul qilinishi mumkin.

Ko‘rinishlar

- Xulq-atvorga taqlid qilish: Ota-ona yoki film qahramonlarining muomala uslubidan nusxa olish.

- Zo‘ravonlikka qarshi desensibilizatsiya: Agressiyani nizolarni hal qilishning maqbul usuli sifatida qabul qilish.

Psixologik mexanizmlar

- Kuzatish orqali o‘rganish: Bolalar atrofda ko‘rgan xatti-harakatlarini takrorlaydilar.

- Kognitiv buzilishlar: "Kuchli har doim haq" yoki "Zo‘ravonlik normal holat" kabi e’tiqodlarni shakllantirish.

Tavsiyalar

- Mediadan foydalanishni nazorat qilish: Zoʻravonlik yoki gʻayriijtimoiy xatti-harakatlarni targʻib qiluvchi kontentni cheklash.
- Ijobiy modellar: Oila va maktabdagi nizolarni hal qilishning konstruktiv usullarini namoyish etish.

Xulosa Maktab oʻquvchilarining deviant xatti-harakatlari kamdan-kam hollarda sababsiz boʻladi. U ichki (ehtiyotlar, motivlar, hissiyotlar) va tashqi (oilal, tengdoshlar, sotsium) omillarning murakkab oʻzaro taʼsiridan kelib chiqadi. Bunday xatti-harakatlar asosida yotadigan psixologik mexanizmlarni tushunish profilaktika va tuzatishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Foydalinilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Андреева Т. В. Психология социального познания: учеб. пособие. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
2. Дубровина И. В. Психология: учебник для студентов средних педагогических учебных заведений. — М.: Академия, 2003. — 464 с.
3. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Академия, 2004. — 288 с.
4. Иванов А. А. Мотивационные факторы девиантного поведения школьников // Вопросы психологии. — 2012. — № 3. — С. 45–58.
5. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие. — М.: ТЦ Сфера, 2001. — 160 с.
6. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособие для студентов вузов. — СПб.: Речь, 2005. — 445 с.
7. Сидоренко Е. В. Психологические детерминанты девиантного поведения подростков: дис. ... канд. психол. наук. — М., 2008. — 180 с.
8. Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / E. L. Deci, R. M. Ryan // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, № 1. — P. 68–78.